

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы

Отечественная история

History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025. № 28 (3)

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзю Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Отенова Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы

Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Қонырбеков Медет Жаугаштыұлы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

РЕДАКЦИЯ

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Техническое сопровождение

Конырбеков Медет Жаугаитиевич

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Сания Жуматаевна

EDITORIAL TEAM

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

- Abil Erkin Amanzholovich* – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)
Abdyrachmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)
Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)
Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)
Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)
Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)
Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)
Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)
Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)
Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)
Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)
Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Otepova Gulmira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)
Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)
Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)
Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)
Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)
Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)
Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)
Shotanova Galiya Aitzhanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madievich

Scientific Editors:

Kasymova Didar Beysengalieвна
Chernienko Denis Arkadyevich
Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich
Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Konyrbekov Medet Zhaugashtievich
Zikirbaeva Venera Serikovna
Kopeeva Saniya Zhumataevna

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 881-894
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAMP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_881-894

XIX ғ. II-ЖАРТЫСЫ МЕН XX ғ. БАС КЕЗІНДЕГІ СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫНДАҒЫ САУДА МЕН ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУЫ

Өтеубай Қожақұлы¹, Абусад Гафурұлы Асқар^{2*}

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Тарих ғылымдарының докторы, «Тарих» кафедрасының профессоры

<https://orcid.org/0000-0001-9263-8519>. E-mail: oteubay@bk.ru

²«Сыр білімі» жайлы мектебі

педагогика ғылымдарының магистрі, тарих пәнінің мұғалімі

<https://orcid.org/0009-0006-5007-6574>. E-mail: abusad.askar.01@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Қожақұлы Ө., Асқар А.Г., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Бұл мақалада XIX ғ. 2-жартысы мен XX ғ. бас кезіндегі Сырдария облысының сауда-өнеркәсіптік құрылымы мен дамуының өзіндік даму барысының дәрежесі мен жалпы ерекшелігі ашып көрсетіледі. Облыстың «далалық» уездері ауылдарының мал, егін, балық шаруашылықтарының капиталистік қатынастардың кеңейіп дамуы салдарынан өзгерістерге тап болды. Қалалар мен жәрмеңкелер арасындағы шаруашылық байланыстарын жаңа қалыптаса бастаған, яғни ақша-тауар құбылыстары осы кезеңде кең өріс алды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Сырдария облысының жалпы дамуында мән беретін шаруашылық саласы – сауданың дамуы. Сауда қатынастарындағы өлкенің өзіндік бір ерекшелігі майда айырбас сауданың кең таралуы. *Нәтижелер.* Зерттеу жұмысында теориялық және әдістемелік мәселелерді жүйелеуде немесе сыни тұрғыда сарапқа салуда кейінгі жылдарда қалыптасқан отар мен метрополия арасындағы, жеке өлкенің даму ерекшеліктері туралы, әлеуметтік-экономикалық мәселелер мен демографиялық құбылыстар арасындағы өзара байланыстылық және заңдылықтар негізге алынды. Тарихи-салыстырма әдісін пайдалана отырып, өлкенің өзіндік даму мәселелерін талқылау барысында жаңа теориялық ойлар негізделді. Мақалада статистикалық мәліметтер, архивтен алынған құжаттар кеңінен қолданылған. *Қорытынды.* XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы аграрлық-өнеркәсіптік қатынастардың шиеленісе түсуі – қазақ ауылдарында да әлеуметтік-таптық жіктелістің күшейіп, қазақ шаруаларының әлеуметтік күшке айнала бастауын көрсетті.

Түйін сөздер: Сауда, өнеркәсіп, Сырдария, Патша үкіметі, шаруашылық, ақша

Дәйексөз үшін: Қожақұлы Ө., Асқар А.Г. XIX ғ. 2-жартысы мен XX ғ. бас кезіндегі Сырдария облысындағы сауда мен өнеркәсіптің дамуы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 881-894-бб. [қаз.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_881-894

РАЗВИТИЕ ТОРГОВЛИ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Отеубай Кожакұлы¹, Абусад Гафурулы Аскар^{2*}

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата
доктор исторических наук, профессор кафедры «История»
<https://orcid.org/0000-0001-9263-8519>. E-mail: oteubay@bk.ru

²Школа «Сыр білімі»
Магистр педагогических наук, учитель истории
<https://orcid.org/0009-0006-5007-6574>. E-mail: abusad.askar.01@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кожакұлы О., Аскар А.Г., 2025

Аннотация. *Введение.* В этой статье выявлены степень и общие особенности процесса развития торгово-промышленной структуры и развития Сырдарьинской области во 2-й половине XIX – начале XX вв. Животноводческое, растениеводческое и рыбное хозяйство аулов «степных» районов области претерпело изменения в связи с расширением капиталистических отношений. Экономические отношения между городами и ярмарками, т. е. товарно-денежные явления, только что начавшие формироваться, получили в этот период широкий размах. *Цель и задачи исследования.* Развитие торговли является отраслью экономики, имевшей важное значение в общем развитии Сырдарьинской области. Уникальной особенностью региона с точки зрения торговых отношений является широкое распространение мелкой бартерной торговли. *Результаты.* В исследовательской работе основой для систематизации или критического анализа теоретико-методологических вопросов послужили взаимоотношения колонии и метрополии, особенности развития отдельных регионов, взаимосвязи и закономерности социально-экономических проблем и демографических явлений, сложившихся в последние годы. С помощью историко-сравнительного метода были установлены новые теоретические подходы в ходе обсуждения проблем собственного развития региона. В статье широко использованы статистические данные, архивные документы. *Заключение.* Обострение аграрно-промышленных отношений в казахском обществе в начале XX века показало усиление социально-классового расслоения в казахских аулах и начало превращения казахских шаруа в общественную силу.

Ключевые слова: Торговля, промышленность, Сырдарья, царское правительство, экономика, деньги
Для цитирования: Кожакұлы О., Аскар А.Г. Развитие торговли и промышленности в Сырдарьинской области во второй половине и в начале XX в. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 881-894. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_881-894

DEVELOPMENT OF TRADE AND INDUSTRY IN THE SYRDARYA REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Oteubai Kozhakuly¹, Abusad Gafuruly Askar^{2*}

¹Kyzylorda University named after Korkyt Ata
doctor of historical sciences, professor of the "History" department
<https://orcid.org/0000-0001-9263-8519>. E-mail: oteubay@bk.ru

²«Syr bilimi» school
Master of pedagogical sciences, history teacher
<https://orcid.org/0009-0006-5007-6574>. E-mail: abusad.askar.01@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kozhakuly O., Askar A.G., 2025

Abstract. Introduction. In this article in the 2nd half of the 19th century and early 20th century the degree and general features of the development process of the commercial and industrial structure and development of the Syrdarya region during the period are revealed. Livestock, crop and fish farms of villages of the "field" districts of the region were changing due to the expansion of capitalist relations. Economic relations between cities and fairs, that is, money-commodity phenomena, which had just begun to form gained wide scope in this period. *The purpose and objectives of the research.* The development of trade is an economic branch that is important in the overall development of the Syrdarya region. A unique feature of the region in terms of trade relations is the wide distribution of small barter trade. *Results.* In the research work, systematization of theoretical and methodological issues or critical evaluation was based on interrelationships and laws between the colony and the metropolis, about the development features of the individual region, between socio-economic issues and demographic phenomena. Using the historical-comparative method, new theoretical ideas were established during the discussion of the problems of the region's development. Statistical data, documents from the archive are widely used in the article. *Conclusion.* The aggravation of agrarian-industrial relations in the Kazakh society at the beginning of the 20th century showed the strengthening of the social-class division in the Kazakh villages and the beginning of the transformation of the Kazakh peasants into a social force.

Key words: Trade, industry, Syrdarya, Tsar's government, economy, money

For citation: Kozhakuly O., Askar A.G. Development of trade and industry in the Syrdarya region in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 881-894. [In Kaz.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_881-894

Кіріспе. XIX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап, Ресейде капиталистік қатынастардың дамуына байланысты, Қазақстанда отаршылдық жүйенің қалыптаса бастауынан бастап өлкеде сауда, ақша-тауар қатынастары дами түсті. Бұл кезеңде Ресейдің сауда және өсімқорлық капиталы Ресейдің орталық губерниялары мен Қазақстанның далалық аймақтарында делдалдық қызмет атқарды.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғ. бас кезінде Қазақ даласында сауданың үш түрі – айырбас сауда, жәрмеңке және тұрақты сауда орындары болды. Айырбас сауда көбінесе алып сатарлардың қолында болды. Олар өнеркәсіп тауарларын ірі қалалардан арзанға сатып алып, дала қазақтарына қымбатына сатып, үлкен пайда тауып отырды. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында Сырдария облысы Ресей империясының құрамында болғандықтан, экономикалық қатынастарда үлкен өзгерістер орын алды. Бұл кезеңде аймақта сауда мен өнеркәсіптің дамуы қарқын ала бастады. Әсіресе, аймақтың географиялық орналасуы – Орта Азия мен Ресей арасындағы көпір іспетті қызмет атқарып, сауданың кеңеюіне жол ашты.

Сырдария бойындағы ірі жәрмеңкелер – Түркістан, Әулиеата, Шымкент сияқты қалаларда жиі өтіп, тек жергілікті халықты ғана емес, сондай-ақ көрші елдердің саудагерлерін де тартты. Нарыққа ауыл шаруашылық өнімдерімен қатар, колөнер бұйымдары мен сырттан әкелінген тауарлар да шығарылды.

Өнеркәсіп саласы негізінен мақта тазалау, тері илеу, ұн тарту сияқты кішігірім кәсіпорындармен шектелді. Бірақ бұл кәсіпорындардың болуының өзі аймақта капиталистік қатынастардың ене бастағанын көрсетеді. Сонымен қатар, темір жол қатынасының дамуы да өңірдегі экономикалық өсуді жеделдетті.

Қазіргі зерттеулерде Сырдария облысының сауда жүйесіндегі отарлық факторлардың әсері жеткілікті ашылмаған. Сол себепті бұл мақалада XIX ғ. II-жартысы мен XX ғ. бас кезіндегі Сырдария облысының сауда-өнеркәсіптік құрылымы мен дамуының өзіндік даму барысының дәрежесі мен жалпы ерекшелігі ашып көрсетіледі. Облыстың «далалық» уездері ауылдарының мал, егін, балық шаруашылықтарының капиталистік қатынастардың кеңейіп дамуы салдарынан өзгерістерге тап болды. Қалалар мен жәрмеңкелер арасындағы шаруашылық байланыстарын жаңа қалыптаса бастаған, яғни ақша-тауар құбылыстары осы кезеңде кең өріс алды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақала мазмұны бойынша басты қорытындылар жасауға мүмкіндік берген басты дерек көзі – архив деректері болып саналады. Тек статистикалық әдіс ғана емес, мазмұнды басқа да мәліметтері бар осы баспа дерегінде өте құнды да қажетті деректер жинақталған. Ресей Федерациясы Орталық мемлекеттік тарих архивіндегі 1281, 1396 – қорлардан осы өңірге қатысты бірнеше істер қаралып, мақалада ұсынылды. Оған қоса Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен 469, 1, 17 – қорлардан алынған деректер мақаланың тақырыбын аша түседі.

Теориялық және методикалық мәселелерді жүйелеуде, немесе сыни пиғылда сарапқа салуда біз кейінгі жылдарда «ақтаңдақтарды» зерттеу барысында қалыптасқан отармен метрополия арасындағы, жеке өлкенің даму ерекшеліктері туралы, әлеуметтік-экономикалық мәселелер мен демографиялық құбылыстар арасындағы өзара байланыстылық және заңдылықтар негізге алынған. Тарихи-салыстырмалы әдіс пайдаланылып, өлкенің өзіндік даму мәселелерін талқылау барысында жаңа теориялық тұжырымдар негізделген.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Бұл зерттеуде XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы Сырдария облысындағы сауда және өнеркәсіп салаларының дамуы алғаш рет Өлкетану деректері, ресейлік статистикалық жинақтар, сондай-ақ Ресей империясы кезеңіндегі әкімшілік есептерге сүйене отырып, жүйелі түрде талданды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – Сырдария облысының отарлық саясат жағдайында экономикалық құрылымының трансформациясын нақты мысалдар арқылы көрсетуінде. Әсіресе, мақта шаруашылығы мен теміржол қатынасының аймақтың әлеуметтік-экономикалық бейнесіне әсері тарихи-экономикалық тұрғыдан тұжырымдалды. Бұған дейін бұл мәселе жалпы Қазақстан аясында қарастырылып келгенімен, Сырдария облысы деңгейінде кешенді түрде жеке талдануы зерттеудің ғылыми жаңалығын құрайды.

Зерттеу барысында XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы Сырдария облысында орын алған экономикалық өзгерістер тұңғыш рет кешенді түрде қарастырылып отыр. Бұған дейін бұл мәселе Қазақстан тарихының жалпы контекстінде зерттелсе де, Сырдария облысының өңірлік ерекшеліктері, сауда қатынастарының құрылымы және өнеркәсіптің алғашқы элементтері арнайы талдауға түспеген.

Нәтижелер және оларды талқылау. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей империясы Қазақстанның оңтүстігін отарлауын аяқтап, Сырдария облысын әкімшілік-экономикалық жағынан толық бақылауға алды. Бұл өзгерістер аймақтың шаруашылығына, сауда қатынастарына және өнеркәсіптің дамуына тікелей әсер етті.

XIX ғ. – XX ғ. бас кезінде Ресей империясынан Сырдария облысына әкелінген тауарлардың бастылары қағаз, жүн бұйымдары, металл бұйымдары, тері, бояу, темір және жез болды. Бұл өз кезегінде облыста сауданың дамуына септігін тигізді. Сырдария облысының маңызды қалалары сауданың нағыз ошағына айналды. Мысалы, 1869 жылы Ташкентке Ресейден 2 485 000 сомның мақта мата бұйымдары, 96 498 сомға жүн бұйымдары әкелінді. Бұдан бөлек қалаларға темір мен мысты және одан жасалынған бұйымдары, қант, спиртті ішімдіктер мен тері әкелу 1869 жылы 5 000 сом мөлшерінде болды [РФ ОМТА. 1281-қор, 7-тізбе, 103-іс, 36-парақ.]. Сырдария облысында да бірнеше өнімдер шығарылып халық арасында кең таралды. Оның ішінде мақта-мата бұйымдары шапандар мен астар аралығына ыңғайлы болды. Орыс сәтендері бүкіл облысқа тарап, көп сұранысқа ие болды.

1872 жылы Сырдария облысы 6 484 012 сом тауарларды шетке шығарды, оның ішінде Ташкенттен 5 601 989 сом, Әулиеатадан – 41 227 сом, Қазалыдан – 314 525 сом мөлшерінде болды [Петровский, 1873: 7]. Бұл тауарлардың 1 132 669 сом мөлшеріндегісі Орынборға, 459 559 сом Троицкіге, 320 428 сом Петропавлға, Семейге 66 284 сом және 130 484 сом тауары Ресейдің басқа қалаларына жіберілді [Петровский, 1873: 7].

Ал сол жылы Ресейден Сырдария облысына 8 710 873 сомның тауары әкелінді [Петровский, 1873: 7]. Әкелінген жалпы мөлшердің – 6 374 118 сом мөлшеріндегі тауары – Ташкентке, 121 854 сомы – Қазалыға, 78 824 сомдікі – Перовскіге және т.б. қалаларға таратылды. Сырдария облысымен сауда байланысын Орынбор және Сібір арқылы жүргізу ұтымды болды. Бұл екі бағыт аса маңызды болды. Волга бойы губернияларына мақта жеткізуге Орынбор жолы жақын болды.

Ресейдің Түркістанмен сауда қатынастарының дамуында Ташкент жәрмеңкесінің үлкен маңызы болды. 1871 жылы көктемгі жәрмеңкеге Ресейден барлығы 216 654 сомның, соның ішінде орыс көпестері арқылы 146 447 сомның, жергілікті саудагерлері арқылы 70 207 сомның тауарлары әкелінді [ӨР МОА. И-469 – қор, 1-тізбе, 13-іс, 54-55-пп.]. Әкелінгендердің ішінен алдыңғы орынды мануфактура бұйымдары иеленсе, сонан соң май, тері, темір, шойын және одан жасалған бұйымдар, қант және т.б. болды. Бұл жылы жәрмеңкеде орыс көпестері 481 010 сомның жергілікті саудагерлер 202 108 сомның, барлығы 683 118 сомның тауарлары әкетілді [ӨР МОА. И-469 – қор, 1-тізбе, 13-іс, 54-55-пп.].

Сауданың дамуы. Сауда тез қарқынмен дамыды. 1875 жылы Қазалы арқылы Ресейден 3880 мың сомның тауары, оның ішінде Сырдария облысына, Ферғана, Зерафшан облыстарына 1413,7 сомның тауары жеткізілді [Смирнов, 1887: 212-213]. Қазалыдан «шикі балық және тірі малды жөнелту» – 1882 жылы А.И. Добромисловтың бағалауынша 1500 мың сом болған [Добромислов, 1873: 42]. Бұл цифрларды XIX ғасырдың 60-шы жылдардағы келтірілген мәліметтермен салыстыра

келіп, Қазалы арқылы тауар тасымалдау жиырма жыл ішінде 10-20 есеге өскенін көреміз. Сырдария облысында Ташкентпен қатар Қазалы қаласы Орта Азия мен Ресей арасындағы сауданың дамуында үлкен маңызды роль атқарды.

Сырдария ішкі Ресеймен және батыс Сібірімен Орта Азия саудасының басты жолына орналасты. Транзитті сауда айналымы біршама маңызды болды. Негізгі жол Бұхарадан шығып, Қазалы арқылы Орынборға жетеді де, одан әрі тауарлар маңыздылығына қарай Ташкент, Орынбор, Ташкент-Петропавловск, Ташкент-Троицк-Бұқара-Троицк болып кете береді. Бұл жолдардың барлығы керуен жолдары еді, олардың ішінде Бұқара-Орынбор жолы Самарқанға дейінгі Орта Азия темір жолымен жалғасты. Сөйтіп, тауарлар Каспий жағалауы арқылы өткен. Петропавловск және Троицкіге Шығыс Ресейден және басқа Батыс Сібірден келіп, Орта Азияға және кері бағыттағы сауда жолы кейінгі кездерде де бұрынғы күйінде қала берді.

Сондықтан да Қазалы қаласының Бұқара мен Хиуадан Орынборға, Орскіге, Троицкіге барар керуен жолында болуы және Сырдария өзенінен өту қолайлығы қалаға бірінші дәрежелі маңыз берді. Осы жағдай 1853 жылы бұл жерде №1 фортты салуға әкелді. Ресей мен Орта Азия хандықтары арасындағы сауда, сонымен қатар түйелерді ауыстыру және өткізу мұндағы қажетті жағдай, оны маңызды пунктке айналдырды.

1861 жылы №1 фортта 96 лавка салынып, 8 орыс, 4 қырғыз, 96 бұқар және 1 хиуалық сауда жасады. 1869 жылы базар алаңында 256 үй және 330 лавка болды. Ірі саудагерлердің сауда айналымдары 45 мың сомға дейін жетті [Очерк, 1869: 274-275].

	1856	1857	1858	1859	1860
Орыс көпестері	3	3	5	7	7
Бұқаралық	23	22	45	86	76
Қырғыз	-	1	3	4	4
Хиуалық	-	-	1	2	1
Барлығы:	26	26	54	99	88

Кесте 1. 1856 жылдан 1860 жылға дейінгі Қазалы қаласындағы сауда орындарының саны [Очерк, 1869: 274-275].

Бұл мәліметтерден Қазалы жерінде сауда керуендері жиі болғанын көреміз. Керуен жолдарының бойында керуен сарайлар, тоқтап дем алуға арналған үйлер болды. Орыс саудагерлері мен азиялық керуендер әр түрлі жолдармен жүрді. Орыс керуендері қазақ бекеттерін жағалап жүрсе, азиялық керуендер қазақ жайлаулары арқылы жүрген. Екі керуен де жолда тоқтап, қазақтармен айырбас сауда жасап отырған. Ресейден нан, иленген тері, жүн және мақта-маталар, темір бұйымдар шығарылып сатылса, Ресейге мал, мақта, жеміс, шай, қағаз бұйымдар сатып алынды. Аталған тауарлардың ішінен астық, иленген тері мен маталар Қазалы арқылы өтті. «Бұл жердің көпестері, – деп жазды А. Янушкевич, – Ірбіт пен Нижний Новгородтан Ресей тауарларына Чугучак пен Құлжа сияқты Қытай қалаларынан шай, жібек маталар, фарфор, әр түрлі ұсақ бұйымдар, ал Ташкент, Бұхара мен Қоқандтан – халат, кілем, күріш, кептірілген жеміс сияқты ұсақ бұйымдар, қазақ даласынан тері, жылқы, қара мал, қой, киіз, түлкі мен басқа аңдардың терілеріне айырбастап отырды» [Янушкевич, 1965: 5].

Қазалы қаласындағы алғашқы орыс көпестері Орынборлық саудагерлер Деевтер, ағайынды Путаловтар, Оглатков және Хрулиндер еді. Орыс көпестерінің приказшиктері көшпенділер ауылын аралап, тауарларға қой, тері, жүн, киіз, май, т.б. жинады. Деевтер мен Путаловтар жыл сайын Орынборға тек қана қойдан 20 мың сом бас, ал тері жүннен 100 мың пұттай жөнелтетін [Янушкевич, 1965: 5].

XIX ғасырдың 60 жылдарының басында орыс көпестерінің айналымы жылына жарты миллион сомға дейін жетті. Ал, бұқаралық пен хиуалықтар жергілікті өнімдермен және бақшалық тағамдармен, ағылшын тауарларымен сауда жасады. Олар Орта Азия халықтарынан – без, дәкі (гүл розасы) киссея, шапан, одеял, қанауыз, шәйі, жібек орамалдар, кілемдер, қытай кестелері, құмандар, мыс шәйнектер, шай мейіз, өрік, шабдалы, бадам, ал күзде жүзім, алма, қара өрік, алмұрт әкелді [Востров, 1968: 147]. Азиялық саудагерлердің сауда айналымдары XIX ғ. 60-жылдары 200 мың сомға дейін жетті.

Сырдария облысында маңыздылығы жағынан екінші орынды 1853 жылы генерал Перовскі өзіне қаратқаннан кейін Перовск форт атанған Ақмешіттегі базар иеленді. Бұл жерде орыс әскерлері гарнизонының орналасуына байланысты сауда өркендеді. Ақмешіт сауда мен айырбас орталығы

болды және оған жердің түкпір-түкпірінен әртүрлі ұлттардың өкілдері ағылып келіп жатты. Олардың кейбіреулері Ақмешіттің ірі сауда орталықтарына жақын орналасқанын ескере отырып, сол жерге тұрақтанып қалса, ал енді біреулер Ақмешітте молшылық көрген соң, қалада тұрақтанып қалды [Востров, 1968: 147].

XIX ғ. 60-жылдардың соңында шиден тоқылған 16 кез төсенішке 2,5 пұт бидай (пұты 50 тиын тұрды) не 3,5 пұт айырбасталатын (пұты 40 т. тұрды). Жергілікті қазақтардың сауда капиталы да дами түсті. Мысалы, қазақ Жұрабайдың 500 мың сомы, Меджұбатқанның 60 мың сомы, ағайынды Қопақбаевтардың 150 мың сомы болған [ӨР МОА. И-1-қор, 12-тізбе, 1816-іс. 25-п.].

Жәрмеңке кезінде барлық сатылған мал, егіншілік өнімдерімен және т.б. тауарлардың сомасы күміс ақшамен есептегенде 5242 сом 36 тиын болған.

1867 жылы Перовск базарында 137 лавка болды. Оның ішінде бұқардікі – 33, қырғыздікі – 61, ауғандікі – 11 және орыстардікі – 32 лавка еді [Очерк, 1869: 278-279]. Орыс саудагерлері қаланың ірге тасы қаланғаннан бастап, ол кезде 5 болғанымен, өз үйлерінің жанында сауда жасайтын орындары болды, бұқар көпестеріне лавка құрылысын бастауға 1862 жылдан бастап қана рұқсат берілді. Сол жылы алдыңғы бетіне орналасты да, лавкалардың арты түрлі шаруашылық қажеттеріне және тауарлар қоймасына арналған алаң болды.

Перовск қаласында алғашқы орыс көпестері Лебедев, Кирилов, ағайынды Панфиловтар, т.б. болды. 1869 жылы қаладағы сауда орындарының саны, орыс көпестерінде – 64, бұқарлықтар – 572, ташкенттіктер – 82, хиуалықтар – 2, ауғандықтар – 6, қазақтарда – 130 болды, ал 1910 жылы қалада 10 нан және үн сауда лавкасы, 1 тігін машинасы, 1 зергерлік іс, 5 балық сату, 13 жүн және тері қабылдау, 39 бакалея тауарлары, 16 мануфактуралық, 47 ұсақ сауда нүктелері болды [ӨР МОА. И-1-қор, 12-тізбе, 1816-іс. 25-п.].

Перовскідегі ең ірі сауда фирмасы «Түркістандағы орыс саудасы мен өнеркәсібінің алғашқы пионері» аталған И.И. Ивановтың фирмасы болды [ӨР МОА. И-1-қор, 12-тізбе, 1772 іс. 34-п.].

Бұл фирма тек қана Сырдария облысында ғана емес, сондай Жетісу өлкесінде де үлкен табыстарға ие болды. 1913 жылы Ивановтар әулеті Ташкент пен Самарқан маңындағы жүзім шарабы зауыттары мен жүзімдіктерге, Перовскіде, Қазалыда сыра қайнату, жасанды мұз зауыты, Бішкекте, Әулиеатада, Верныйда сыра өндірістерде иелік етті. Бұл фирмаларда 5 мыңға дейін тұрақты жұмысшылар қызмет етті [ӨР МОА. И-1-қор, 12-тізбе, 1772 іс. 34-35, 53 п.].

XIX ғасырдың 70-жылдарында Түркістан базарында 391 лавка болды. Олардың 140 керуен-сарайларға орналасты. Сауда айналымы жылына 315 мың сом мөлшерінде болды. Қалада 4 керуен сарай болды. Мұнда бұқарлықтар, қоқандықтар, ташкенттіктер, қырғыздар сауда жасады. Жергілікті және орыс тауарларынан басқа ағылшындардың сапасыз кездемесі мен шыты да кездесетін [Очерк, 1869: 290-291].

1867 ж. Шымкентте 244 лавка болды. Шымкент базарының жылдық айналымы 250-300 мың сом мөлшерінде болды [Очерк, 1869: 303].

XX ғ. басында Шымкентте 74 мануфактуралық лавка, 87 бакалеялық, 71 ұсақ-түйек, 35 аяқ киім лавкасы сауда жасады, қалада 10 керуен сарай болды [Добромыслов, 1873: 226].

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде қазақтар көбіне қой, ешкі, жылқы, түйе, ірі қара және оның шикізаттарымен сауда жасады. Ресейден өнеркәсіп бұйымдары: мануфактура, қант, галантерея тауарлары келді [Добромыслов, 1873: 226].

Бұл кезеңде облыстағы қалаларда сауда айналымдары арта түсті.

Облыс бойынша тауар айналымы 34 038 675 сом болды, оның ішінде әкелу бағасы 25 040 845 сом болса, әкету бағасы 9 001 830 сом болды [Сулейменов, 1963: 77]. Тауарларды әкелу жағынан алдыңғы орында өнеркәсіп заттары, мануфактура басым болса, әкету жағынан мақта мен мал өнімі басым болды.

Ресейге мал және басқа шикізат өнімдерін әкету өлкеде темір жолдың салынуынан кейін үдей түсті. Мысалы, 1907-1910 жылдары Ташкент-Орынбор темір жолы арқылы жыл сайын орта есеппен алғанда – 466 мың пұт, ал 1911 жылы – 1,1 млн пұт ет тиелген, ал тері-терсек – 540 мың пұт, жүн – 816 мың пұт болған [Сулейменов, 1963: 77].

Қазақстанның оңтүстік өлкесі Ресеймен сауда-тауар айналымында ерекше маңызды рольге ие болды. Мысалы, 1903 жылы Сырдария облысында сауда айналымының жалпы көлемі – 75400 мың сом болса, оның 55 млн сомы Ресейден әкелінген тауарлар, ал 20 млн 400 мың сом тауары облыстан Ресейге шығарылған тауарлар болды [Обзор, 1910: 42]. Тек қана, 1913 жылы осы облыстан сыртқа 6 млн сомның жүн өнімі шығарылған [Галузо, 1965: 98].

Ет және мал Мәскеу, Петербург қалаларына, мал майы Мәскеу және Қазанның сабын қайнататын заводтарына, тері – Мәскеу, Ревель және Владимир губерниясына, малдың ішек-қарны – Берлин, Вена қалаларына шығарылып отырған [Галузо, 1965: 99].

XX ғ. бас кезінде оңтүстік өлкеден астық өнімдері де сыртқа шығарыла бастады. 1908 жылы Ташкент темір жолы арқылы 4,5 млн пұтқа жуық астық өнімдері сыртқа шығарылған. [Обзор, 1910: 42]. Астық өнімдері негізінен Орта Азияға жіберіліп отырды. 1910 жылы Ресейге Сырдария облысынан 66,4 мың пұт астық, 1913 жылы – тек қана 41 мың пұт астық шығарылған, ал 1910 жылы Орта Азияға – 597,7 пұт, ал 1913 жылы – 937 мың пұт астық жөнелтілген [Галузо, 1965: 99].

Облыстағы Қазалы, Перовскі, Ташкент қалалары Троицк, Орынбор және Омскі сияқты қалалардың мықты бәсекелесіне айналды. Бұл туралы Ресей шенеуніктері «Троицк, Орскіге қазақтардың тауарлар алуға келуі азайды, олар өздеріне қажеттілерін Қазалы, Перовскі қалаларынан алып жүр», – деп жазған [Очерк, 1869: 278].

Жәрмеңкелік сауда мөлшері бойынша XIX ғасырдың соңында Ташкент облыстың басқа қалаларын артқа тастады. 1894 жылы Перовскі жәрмеңкесінің сауда айналымы – 1 079 700 сом болса, Әулиеата – 3 323 100, Қазалы – 1 021 500 сом, Әмудария бөлімі – 2 490 000 сом, ал бір ғана Ташкенттің өзінде сауда айналымы 33 715 100 сом болған [Обзор, 1897: 40-42].

Ташкент, Әулиеата қалалары өзінің сауда дамуының жеделдігімен Еуропалық Ресейдің көрші губерниялары мен Қазақстанның көрші облыстарындағы ірі саудагерлер мен көпестердің назарын аударды. Біршама капиталға иелік ете отырып, олар мұны – малдарды сатып алып, үлкен партиялармен Оралға, Волга бойына айдады. Қой еті мен сиыр майы, тері, ат құйрығы мен жалы, базарға шығарылды. Мысалы, Орынборға жыл сайын орта есеппен 200 мың пұт күйдірілген және шикі май, 1 миллион пұт тері сатылған, мұның басым көпшілігі Сырдария облысынан апарылған болатын [Обзор, 1897: 20]. Мал шаруашылығы өнімдері саудагерлер арқылы Мәскеу пен Петербор базарларына да түсе бастады, ал одан Еуропалық тері және ішек ұйымына өтті, ешкі жүні Еуропада үлкен сұранысқа ие болды [Обзор, 1897: 41].

Ауқатты қазақтар мен кулактар малды сату үшін арнайы баға қоюды бастады. Сырдария облысында қысқа мерзім ішінде жел диірмен, мал айыру, тері, май күйдіру, қой терісін тігу, қыш құю т.б. өнеркәсіптері сонымен қатар қожайындары алып-сатарлар мен ірі саудагерлер болып табылатын сауда орындары өмірге келді [Галузо, 1965: 105]. Ташкент, Шымкент және облыстың басқа қалаларының өнеркәсіп өндірістері негізінен ауыл шаруашылық шикізаттарын алғашқы өңдеуден өткізумен айналысты.

Облыстық басқарма шенеуніктері «облыстағы сұраныс иелері зауыт өнеркәсібінің жекелеген бұйымдарын басқа өнеркәсіп орталықтарынан алуды тиімді деп санайды, ал тұрмыс пен өндірістің жақсы жағдайында шикізаттың жоғары бағасына қарамай, салыстырмалы түрде арзан әрі сапалы тауар өндіру мүмкіндігін ескермейтіндігін мойындаған» – деп жазды [Обзор, 1897: 38-40].

Сырдария облысында тауар-ақша қатынастарының дамуымен байланысты, қазақ байлары тек қана мал өсірумен ғана айналысып қойған жоқ, олар сауда, алып-сатарлық және кәсіпшілікпен де айналыса бастады.

Сөйтіп, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында оңтүстік өлкеде сауда-өсімқорлық капиталының дами түсуі өлке экономикасына үлкен әсерін тигізді. Қазақтардың натуралды шаруашылығы бірте-бірте тауарлы, ақшалай шаруашылық түріне айнала бастады, өлкенің Қазақстанның басқа облыстарымен сауда байланысы нығая түсті, алғашқы бай-көпестер шыға бастап, жергілікті базарлар пайда болды.

Сауда мен өнеркәсіптің дамуында теміржолдың рөлі. XIX ғасырдың 60-жылдарының соңғы кезеңінен бастап, Оңтүстік өлкеде капиталистік қатынастардың алғашқы сипаттары пайда бола бастады. Бұл кезеңдерде өлкеде қолөнері, шағын сауда ғана дамыған еді. Өлкенің сауда-экономикалық байланысы тек қана керуен жолдарымен Қазалы, Орынбор, Ташкент, Троицк қалалары арқылы өтті.

XX ғасырдың басында (1901-1906 ж.) Орынбор-Ташкент темір жолының салынуы, бүкіл Түркістан өлкесінің әлеуметтік-экономикасына үлкен өзгерістер жасады, яғни сауданың, өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының, өлкеде капиталистік қатынастардың дамуына себеп болды. Орынбор-Ташкент темір жолының ұзындығы 2 090 шақырым болды. Ақтөбе, Шалқар, Қазалы, Перовскі, Түркістан станциялары Қазақстанның Ресей және Орта Азиямен байланыстыратын ірі темір жол пункттеріне айналды [Асылбеков, 1968: 193-194].

1915 жылы Арыс пен Шымкент және 1916 жылы ұзындығы 21 шақырымға созылатын Ленгер темір жолдары салынды. Облыста жаңадан темір жолдар торабының салынуы оның өміріне елеулі өзгерістер енгізді. Біріншіден ол жергілікті жерлерде жұмысшылардың санын көбейтсе, екіншіден – осы темір жолдар арқылы Оңтүстік өлкеге Ресейдің орталық аудандарынан өнеркәсіп тауарлары – темір, май, қант, шәй т.б. келтірілді де, Ресейге – мақта, жемістер, мал, тері т.б. өнімдер жөнелтілді [Заорская, 1915: 112].

Үшіншіден, темір жолдардың салынуы облыстың экономикасына әсер етіп, сауда қатынасының дамуына жол ашты. Мысалы, 1906 жылдың өзінде Шымкент уезінен Еуропалық Ресейге – 240 230 пұт, Әулиеатадан – 296 864, Перовскіден – 1 422 670, Қазалыдан – 134 650, Ташкенттен – 233 923 пұт түрлі тауарлар жіберілген [Заорская, 1915: 112].

1912 жылы Ресейге темір жол арқылы барлығы 18 миллион пұт жүк жіберілді, бұл 1908 жылмен салыстырғанда 4,5 миллион пұт жүк артық жіберілген [Дильмухамедов, 1963: 77].

XIX ғасырдың 70-жылдарының басында Әулиеата, Шымкент, Перовскі және Қазалыда алғашқы нан, арақ-шарап, сыра жасайтын зауыттар пайда болды. Сырдария облысында ірі өнеркәсіп орны Шымкент сантонин зауыты болды. Ол жергілікті шикізат, дала өсімдігі дәрменеден сантонин жасап шығарды. Осы зауыттың негізін қалаған Орта Азияның ірі көпесі Н.И. Иванов болды. Ол 1883 жылдың жазында Орынбор көпесі Н.П. Санниковпен бірігіп Шымкентте «Сантонин» атты серіктік құрды [Дильмухамедов, 1963: 77].

Зауытқа керекті құрал-жабдықтар, машиналар, механизмдер Германиядан (Дармштадт, Мерка зауыты) әкелініп, зауыттың құны 400 000 сомға түсті [РФ ОМТА. 1396-қор, 1-тізбе, 24-іс. 35-п.]. Көп ұзамастан зауыт іске қосылып, өнім бере бастады. 1885 жылы зауыт 500 пұтқа дейін өнім шығарып, жылдық капитал айналымы 155 000 сомға жетті [Добромыслов, 1873: 202]. Шымкент сантонин зауыты Сырдария облысы бойынша ірі кәсіпорынға айналды, алайда оның шығарған өнімінің көпшілігі Германияға жіберілді. Зауыт жылына 4-5 ай жұмыс істеді. Дүние жүзінде сантонин шығаратын зауыт Алжирде және Шымкентте ғана болды [Средняя, 1895: 165-166]. Өндірілген өнімнің саны көп болған сайын, бірінші бесжылдыққа қарағанда, екінші бесжылдықта оның бағасы төмендеді және одан түсетін қосымша пайда да азайды. Сондықтан да фирма келесі жылы өндірісті қысқартып, сантонинге үлкен монопольдық бағалар қойды. Нәтижесінде сантонинге деген дүниежүзілік сұранысты пайдаланып, зауыт қайтадан ірі пайдалар тапты.

XIX ғасырдың аяғында Сырдария облысының Ташкент уезінде 16-дан астам мақта тазалау зауыттары іске қосылып, 1897-98 жылдары, 170 860, 1898-99 жылдары 152 960 пұт мақта талшығын бере бастады. Осының артынша Шымкент уезінде мақта тазалау зауыттарын салу жұмысы қолға алынды. Соның нәтижесінде 1896-1897 жылдары 4 мақта тазалау зауыты 20 520, ал 1898 жылдары 37 100 пұт мақта талшығын берді [Гейер, 1909: 295].

1885 жылы Шымкент уезінде де 37 ұсақ кәсіпорын, 1 зауыт және 81 диірмен кәсібінде 246 жұмысшы болған, ал Әулиеата уезінде – 13 кәсіпорында 847 жұмысшы, Түркістан уезінде – 15 кәсіпорында 68 жұмысшы, Перовскіде – сыра қайнататын зауытта – 4 жұмысшы, Қазалыдағы сыра қайнататын зауытта – 9 жұмысшы болған. Ал, жалпы бұл уездерде 68 кәсіпорында, 81 диірменде 374 жұмысшы болған [Смирнов, 1887: 329-331].

1910 жылы Шымкентте – 38, Перовскіден – 5, Әулиеатада – 17, Қазалыда – 10 фабрика-зауыты жұмыс істеді. Бұл өнеркәсіп орындарында 500-ге жуық жұмысшы, оның 300 – Әулиеатаның 17-зауытында жұмыс істеген [Адрес, 1910: 190-197].

1912 жылы Келес, ал 1914 жылы – Велико-Алексеевский мақта тазалау заводтары салынды.

Облыста арақ-сыра жасайтын зауыттардың саны арта түсті. 1880 жылы Қазалы уезінде сыра қайнататын зауыт жұмыс істей бастап, оның өнімі 900 шелек сыра болып, жылына 4 мың сом пайда құрады. 1881 жылы, Қазалыда арақ-шарап, ал 1886 жылы екінші сыра қайнататын зауыт ашылды [Обзор, 1887: 126]. Осындай зауыт XIX ғасырдың аяғына таман Перовскіде салынып, жылына 16 000 шелек сыра бере бастады [Қалиев, 1980: 5]. Сондай-ақ облыста 9 тері илейтін зауыттар болды, олар жылына 30 000 тері шығарып отырды. Облыста тері өндірудің зауыттық типінде бірінші іскерлер орыс капиталистері: Хлудов, Куванцев, Терексов, Зубков т.б. болды [ӨР МОА. И-17-қор, 1-тізбе, 3005-іс. 199-п.].

1871 жылы Шымкент уезінде бір ғана тері өңдеу зауытында өндірілген өнімнің жылдық құны 300 сом болды, онда 10 жұмысшы жұмыс істеді [ӨР МОА. И-17-қор, 1-тізбе, 3005-іс. 3-п.].

Уездер	Тері зауыттардың саны	Өнімділік сом есебімен	Бір тері зауытқа өнімділік сом есебімен
Түркістан уезі	11	8 260	751
Шымкент уезі	15	1 200	80
Әулиеата уезі	4	820	205
Барлығы:	30	10 280	1 756
Облыс бойынша	161	315 748	1 961

Кесте 2. XIX ғасырдың аяғында (1898 ж.) Сырдария облысының қалалар мен уездердің орналасқан тері зауыттарының жалпы шығарған өнімі [ӨР МОА. И-17-қор, 1-тізбе, 3005-іс.].

1895 жылы облыста 106 кустарлық және фабрика-зауыттық типтегі тері өндірістері болды, олардың өндірілген өнімнің құны 289 550 сом болды, ал 1912 жылы олардың саны 38, өнімінің құны 1449 мың сом болған.

Сырдария облысында бір тері зауытының 1889 жылғы өнімінің құны орташа есеппен – 1961 сом, ал 1912 жылы – 38131,5 сом болған. Облыстың тері зауыттары 1911 және 1912 жылдары неғұрлым өнімдірек жұмыс істеді. Бір тері зауыттың өнімі 1911 жылы – 2415,5 тері, 1912 ж. – 3815,9 тері болған, ал өндірілген өнім табысы 1911 ж. – 23765,9 сом, 1912 ж. – 38131,5 сом болған, ал 1 – тері зауытына 7 – 7,5 жұмысшыдан келген [Дильмухамедов, 1963: 104].

XX ғасырдың басында Қазақстан бөлігінде Сырдария облысының ауылшаруашылық шикізаттарын қайта өңдейтін кәсіпорындар саны өсті. 1904 жылы 602 кәсіпорын 1 486 жұмысшысымен болса, 1906 жылы – олардың саны 900-ге, жұмысшылардың саны 2 000 – адамға жеткен [Дильмухамедов, 1963: 104]. Сондай-ақ облыста ұн, жарма тартатын кәсіпорындар (Әулиеата, Шымкент) пайда бола бастады. Олардың шығарған өнімдері жергілікті халықтардың қажеттілігін, мұқтажын өтеуге ғана жұмсалды.

1902 жылы облыста 10-ға дейін жұмысшылары бар зауыттардың саны 88, жалпы жұмысшысы – 379 адам болған, ал 10-нан – 49-ға дейін – 39 – 857. 50-ден – 99-ға дейінгі жұмысшылары бар зауыттар – 6 374 жұмысшы, яғни – барлығы 133 зауытта 1 610 – адам жұмыс істеген [Погожев, 1906: 16].

Жылдар	1900	1903	1905	1907	1909	1911	1913	1916
Адам саны	765	670	815	760	970	1 011	955	1 075

Кесте 3. 1900 жылдан – 1916 жылға дейін Сырдария облысындағы қайта өңдеу өнеркәсібінде істеген жұмысшылар саны [Погожев, 1906: 16].

1913 жылдың аяғында облыста небәрі 183 өнеркәсіп қана жұмыс істеді, оның жылдық айналымы 15 165 420 сом болды [Заорская, 1915: 118]. Өнеркәсіптің құрылымында өндіріс орындарының үлес салмағы былайша таралды: 46% – мақта тазартатын зауыт, 16% – спирт тазартатын зауыт, 8% – диірмен, 6% – жүн жуатын, 6% – сыра қайнататын, 2% – типография, ал қалғандары өндірістің 1%-ын құрады [Заорская, 1915: 120-124].

Облыстың өнеркәсіп өнімінің орташа құны 8 271 сом болды, алайда орналасуы барлық жерлерде бірдей болмады. Мысалы, Шымкентте – 18, Әулиеатада – 25, Перовскіде – 9, Қазалыда – 4 өнеркәсіп орны болды [Заорская, 1915: 120-124].

Облыста сондай-ақ қолөнер кәсібі де дамыды. Ресей чиновнигі А. Скворцов өзінің жазбаларында «Қазақтар шеге, біз, пышақтың күшімен ағаштан керемет ою-өрнек жасайды. Бар мәселе – қолөнер шеберлігінде, шеберде ғана» [Скворцов, 1910: 264], – деп жазды. Облыстың генерал-губернаторының есебінде қазақ қолөнершілерінің шеберлігі туралы «Жергілікті шеберлер, суретшілер, ағаш ұстасы – орыс шеберінен бір де кем түспейді, олар өздерінің жоғарғы шеберлігімен көзге түседі» [Официальный, 1900: 79], – деп мойындауға мәжбүр болған.

Қолөнер өндірісі арасында – тоқыма, тігін, құмыра өндірісі, тері өңдеу өндірісі және т.б. дамыды. Алайда фабрикалық өнімдердің әкелінуі, қолөнер өндірісін төмендетіп жіберді. Мәселен, П. Маевтің мәліметі бойынша 1871 ж. бір ғана Ташкенттің өзінде тері өңдейтін 541 цех болған, ал 1885 ж. Сырдария облысының есеп мәліметі бойынша 76 цехта 152 шебер жұмысшылары болса, 1892 жылы олардың саны 66-ға төмендеген [Маев, 1874: 264].

1909 жылғы мәлімет бойынша облыста қолөнер өндірісінің табысы 10-12 млн. болған, онда 20-25 мыңдай адам жұмыс істеген.

Қолөнершілердің орташа табысы – 190 сом болды. Қолөнер шеберханаларында 5-6 адамнан істеді. Алтын, күміс шеберлері жылына – 276 сомдай, тігіншілер – 135,2 сом, мыс және темір шеберлері – 95,1 сомдай ақша тауып отырған. Ұсақ қолөнершілер сағатына 10-15 тиыннан алды [Маев, 1874: 264].

1910 жылы Сырдария облысында қолөнершілермен қарапайым қолөнершілердің (Кустарники) саны – 12 610 болса, 1912 жылы – 11 320, 1914 жылы – 12 250, 1916 жылы – 15 600 жеткен [Қазақстан, 1968: 250].

Жай қарапайым қолөнершілердің саны аз мөлшерде ғана өсіп отырды. Көпшілігі кедейленгеннен кейін өндіріс орындарына барып, жұмысшылар санын толықтырып отырды.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ ауылдарында капиталистік қатынастардың кең түрде тарала бастауына байланысты әлеуметтік-жіктелістер күшейе түсті. Мал мен жердің ірі бай-феодалдардың қолында шоғырлануы қазақ шаруаларының тұрмысының нашарлап, кедейленуіне алып келді. Көпшілік шаруалар өндіріс орындарына, казак станицаларына жұмысқа жалданып, яғни шеткәсіптікке бой ұрды. Шеткәсіптікпен айналысу Қазақстанда бұл кезеңде кең етек жайды. Мысалы, 1910 жылы Қазалы уезінен сыртқа – 3 718 адам, Шымкент уезінен – 5 882, Перовскіден – 3 351, Әулиеатадан – 1 850 адам кетсе, 1911 жылы бұл көрсеткіштер: 3 946, 5 975, 3 762, 1 934 адамға жеткен [Обзор, 1912: 122, 133]. Шеткәсіптікке кетушілердің көпшілігі орыс кулактары мен қазақ байларының шаруашылығында жұмыс істеген. Қазалы және Перовскі уезінде жалдамашылар Арал және Сырдария балық кәсіпшілігінде жұмыс істеді.

Уездер	Шеткәсіпшілердің саны	Олардың ішінде пайыз есебімен				
		Ауыл шаруашылық жұмысшылары	батырақтар	бақташылар	Қара жұмысшылар	балықшылар
Әулиеата	8 878	26,1	30,2	21,9	5,3	-
Шымкент	18 285	63,3	5,0	5,2	-	-
Қазалы	15 349	5,3	2,5	16,4	16,1	34,4
Барлығы	45 512	94,7	37,7	43,5	21,4	34,4

Кесте 4. XIX ғ. 90-шы жылдарындағы Сырдария облысындағы шеткәсіптікке кетушілердің жұмыс түрі бойынша бөлінуі [Обзор, 1912: 122, 133].

Сырдария облысында жалдамалы жұмысшылар көбіне ауылшаруашылық жұмыстарында және балық кәсіпшілігінде жұмыс істеді.

1910 жылы шетке кәсіп іздеп кетушілердің саны облыс бойынша – 39 000 болса, 1911 жылы – 41 653-ке жеткен. Бұған мақта, металл, ағаш өңдейтін, тамақ өнімдерін өндіретін қолөнер кәсібіндегі жұмысшыларды қосқанда – 43 049 адам жұмыс істеген [Обзор, 1912: 121, 126].

Ұлттық құрамы жағынан алғанда, оның қазағы мен қырғызы – 394, орысы – 1 286, өзбегі – 1 611, тәжігі – 151, дунгандар – 28, басқалары – 149 болған [Турсунов, 1962: 66].

Облыста жұмысшы табының қалыптасуындағы қайнар көздерінің бірі – Ресейдің Орталық губернияларынан келген орыстың кедей мұжықтары болды. Олар өнеркәсіп иелеріне, кейін байыған орыс көпестеріне және қазақ байларына жалданып жұмыс істеді.

Жергілікті жердегі жұмысшылардың жұмысы өте ауыр болды. Ресми мәліметтерге қарағанда өнеркәсіп орындарында жұмыс күні 17-18 сағатқа дейін, ал көптеген кәсіпорындарында жұмыс уақытының мерзімі – шектелмеді, яғни күннің шығуы мен батуы аралығында толығымен жұмыс істесе де, олардың жылдық жалақысы 180 сомнан аспады [Заорская, 1915: 54]. Мұндай мардымсыз жалақылар ешнәрсеге де жетпейтін еді.

Өндіріс орындарында әйелдердің және балалардың да еңбектері кеңінен қолданылды. 15-17 жастағылар күніне – 25 тиыннан, 12-жастағылар 20 тиыннан, ал әйелдер еркектерден 40-50 пайыз кем алды. Ал шет кәсіпшілікпен айналысатын жұмысшылардың жалақысы жылына орта есеппен 173 сомнан, күніне 40 тиыннан аспады [Турсунов, 1962: 130, 133].

Облыс жұмысшыларына дәрігерлік-медициналық көмек көрсетілмеді. Соның салдарынан мыңдаған адамдар жұқпалы т.б. аурулардан қаза тапты. Облыс бойынша небәрі 116 кроваттық дәрігерлік аурухана болды. Оны жан басына бөлгенде 5 775 адамға бір орыннан, ал әрбір дәрігерге 15 952 адамнан келуші еді [Серебрянный, 1930: 14]. Жұмысшылар да қапас, лас жерлерде тұрды.

Осындай кәсіпорындарда жұмысшылар мерзімді уақытта ғана жұмыс атқарды, олардың едәуір бөлігі ауылдардың қалаға жұмыс іздеуге келгенмен өлкеде жұмысшы табының тұрақты кадрларын дайындауға қосқан үлесі болды. Олардың құрамы бірдей болмай, үнемі өзгеріп отырды.

Өнеркәсіптің тұрғылықты ұлт кадрлары Әулиеата, Шымкент, Перовск, Ташкент, Түркістанмен, облыстың территориясынан өтетін темір жол бойларында және тау-кен өнеркәсіп орындарында қалыптасты. Мұндағы жұмысшылардың ұлттық құрамы да бірдей болған емес. Атап айтқанда, өзбектер – 44,5 пайыз, қазақтар – 10,9 пайыз, тәжіктер – 4,2 пайыз, орыстар – 35,5 пайыз, басқалары – 4,9 пайыз болды [Заорская, 1915: 130-131].

Колониалдық фактордың талдануы. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында Сырдария облысы Ресей империясының отарлық саясатының тікелей ықпалына түсті. Бұл кезеңде колониалдық әкімшілік жүйе жергілікті халықтың экономикалық өміріне ауыр салмақ түсірді, ол өз кезегінде аймақтық әлеуметтік-экономикалық қайшылықтардың ұлғаюына әкелді.

Біріншіден, салық жүйесі жергілікті халыққа ауыр тиді. Патша өкіметі отар аймақтардан үнемі қаржылай түсім алуды көздеді. Мысалы, қазақтар мен басқа да жергілікті тұрғындардан бекітілген салықтар жиі әділетсіз және ауыр болды. Олардан тек мал мен өнімнен ғана емес, кейде адам басына да салық салынды. Бұл шаруашылықты төмендетіп, халықтың өмір сүру деңгейін күрт төмендетті.

Екіншіден, міндеткерлік жүйесі – жергілікті халықтың күштеп еңбекке тартылуы – отарлық басқарудың тағы бір ауыр формасы болды. Қазақтар мен ауыл шаруашылығымен айналысатын халықтан жол салу, бекіністер тұрғызу, патша әскерлеріне қызмет ету сияқты жұмыстар міндеттелді. Бұл міндеттер экономикалық тұрғыдан жергілікті қауымдастықтардың әл-ауқатына кері әсерін тигізді.

Үшіншіден, патша өкіметінің экономикалық мүддесі негізінен өзінің өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы салаларын дамытуды көздеді, ал бұл мақсатқа жету үшін жергілікті ресурстарды ұрланып, халықтың мүддесі ескерілмеді. Мысалы, мақта өндірісін күшейту арқылы өңірдің шикізаттық бағыттағы қызметіне көшуі жергілікті шаруашылықтың дәстүрлі түрлерінің ығысуына әкелді.

Соңында, жәрмеңке жүйесіндегі патша өкіметінің үстемдігі жергілікті сауда қатынастарына шектеу қойды. Үлкен сауда орталықтары мен жәрмеңкелер ресейлік және өзге ұлттардың саудагерлерінің бақылауында болды, ал жергілікті халық көбінесе төменгі топқа ығыстырылды. Бұл саудадан түскен пайданың көп бөлігі сыртқа ағылып, жергілікті экономика әлсіреді.

Осылайша, колониалдық әкімшілік жүйе мен жергілікті халық арасында экономикалық қарама-қайшылықтар салық салу, міндеткерлік, экономикалық мүдделердің қарама-қайшылығы және сауда үстемдігі сияқты нақты механизмдер арқылы көрініс тапты. Бұл үдерістер аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына тежеу салды және отарлық биліктің халыққа қарсы ұстанымын айқындады.

XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Сырдария облысында сауда мен өнеркәсіптің дамуы өңірдің әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге бейімделе бастағанын көрсетті. Темір жолдардың салынуы, жәрмеңкелердің көбеюі, жергілікті халықтың сауда қатынастарына араласуы – барлығы өңірдің экономикалық әлеуетін арттыруға ықпал етті. Бұл кезең Қазақстанның отарлық басқару жағдайында нарықтық қатынастарға біртіндеп енгенін байқатады.

Қорытындылай келе, бұл кезең Сырдария облысы үшін сауда мен өндірістік құрылымдардың қалыптасуына негіз болған тарихи дәуір болды. Аймақтың экономикалық дамуы – болашақтағы индустрияландыру мен нарықтық қатынастардың алғышартына айналды.

Қорытынды. К. Маркс капиталистік қоғамға өту кезеңіндегі өндіріс күштер туралы: «Буржуазиялық қоғамға дейінгі қарым-қатынастардың ыдырауымен, өндірістің ескі әдістері, қоғамдық, патриархалдық, феодалдық және т.б. ыдырайды және жалдама жұмыстың элементтері пайда бола бастайды, бос жұмысшылар саны өседі» деп жазған еді [Маркс, 1857: 41]. Бұл тұжырым XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ даласында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді айқындауға мұрындық етеді.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде өлкеде өнеркәсіп өндірісі дами түсті. Қайта өңдеу өнеркәсібі, темір жол жұмысшылары сондай-ақ қолөнер кәсібіндегі жұмысшылар санының өсуі – қазақ қоғамына капиталистік қатынастардың енуінің күшейгенін көрсетті. Темір жол құрылысының салынуы өлкенің Ресеймен, Орта Азиямен және Қазақстанның басқа да аймақтарымен экономикалық сауда байланыстарын күшейтті.

Сырдария облысындағы өнеркәсіп өндірісінің Қазақстанның басқа аймақтарымен салыстырғанда өзіндік даму ерекшелігі болды. Ол ерекшелік – бұл өлкеде жұмысшылардың көпшілігінің ауыл шаруашылық, қайта өңдеу өнеркәсібінде сондай-ақ балық кәсіпшілігінде шоғырлануы болды, ал тау-кен және темір жол бойында – жұмысшылар өте аз болды.

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы аграрлық-өнеркәсіптік қатынастардың шиеленісе түсуі – қазақ ауылдарында да әлеуметтік-таптық жіктелістің күшейіп, қазақ шаруаларының әлеуметтік күшке айнала бастауын көрсетті.

XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы Сырдария облысында орын алған экономикалық өзгерістер – аймақтың отарлық билік жағдайында біртіндеп нарықтық қатынастарға бейімделуінің айқын дәлелі. Сауда қатынастарының кеңеюі, ішкі және сыртқы жәрмеңкелердің белсенді жұмыс істеуі, аймақаралық тауар айналымының ұлғаюы – өңірдің экономикалық дамуына серпін берген негізгі факторлар болды.

Сол кезеңде қалыптаса бастаған өнеркәсіптік нышандар – ауыл шаруашылығына қызмет ететін шағын кәсіпорындар, әсіресе мақта тазалау, ұн тарту, тері өңдеу мен сабын қайнату өндірістері – аймақтың шаруашылық құрылымына жаңа элементтер қосты. Бұл кәсіпорындар халықтың еңбек бөлінісіне, жаңа кәсіби дағдыларды меңгеруіне және жергілікті экономиканың әртараптануына ықпал етті.

Орынбор–Ташкент теміржолының салынуы – өңір үшін ерекше маңызға ие инфрақұрылымдық өзгеріс болды. Ол тауар айналымын жеделдетіп қана қоймай, Сырдария облысын Ресейдің ішкі нарығымен және Орталық Азиямен тығыз байланыстыра түсті. Теміржол тек экономикалық емес, сонымен бірге әкімшілік және саяси бақылауды күшейту құралына айналды.

Жалпы алғанда, бұл кезең – Сырдария облысының сауда және өнеркәсіп салалары бойынша алғашқы экономикалық модернизация кезеңі ретінде сипатталады. Бұл үдерістер XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында Қазақстанның басқа өңірлерінде байқалған экономикалық өзгерістердің бастамасы ретінде ерекше тарихи маңызға ие.

Дереккөздер

РФОМТА – Ресей Федерациясы Орталық мемлекеттік тарих архиві
ӨРОМА – Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

Sources

RFOMTA – Resei Federasiyası Ortalyq memlekettik tarih arhivı [Central State Historical Archive of the Russian Federation]

OROMA – Ozbekstan Respublikasy Ortalyq memlekettik arhivı [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]

Әдебиеттер

Адрес, 1910 – *Адрес-справочник Туркестанского края за 1910 г.* Ташкент, 1910. 380 с.

Асылбеков, 1968 – *Асылбеков М.Х.* Развитие сети железных дорог Казахстана в конце XIX начало XX вв. Казахстан в канун Октября. Алматы, 1968. С. 149-176.

Востров, 1968 – *Востров В., Муканов М.С.* Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX вв.). Алматы, 1968. 254 с.

Галузо, 1965 – *Галузо П.Г.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алматы: Наука, 1965. 345 с.

Гейер, 1909 – *Гейер И.И.* Туркестан. Ташкент, 1909. 346 с.

Дильмухамедов, 1963 – *Дильмухамедов Е.Д., Маликов Ф.* Очерки истории рабочего класса дореволюционного Казахстана: Вторая половина XIX-начало XX веков. АН КазССР Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Алма-Ата: Издат. АН КазССР, 1963. 271 с.

Добромыслов, 1912 – *Добромыслов А.И.* Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-ата и Чимкент. Ташкент, 1912. 161 с.

Заорская, 1915 – *Заорская В., Александр К.* Промышленные заведения Туркестанского края. СПб., 1915. 557 с.

Казахстан, 1968 – *Казахстан в канун Октября.* Алматы, 1968. 284 с.

Қалиев, 1980 – *Қалиев Ы., Шілдебаев Е.* Дария жағасындағы қала. Алматы: Қазақстан, 1980. 96 б.

Маев, 1874 – *Маев П.* Азиатский Ташкент. В кн.: Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 4. СПб., 1874.

Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1857-1859 годов. Соч. Т. 46.

Обзор, 1887 – *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1886 г.* Ташкент, 1887. 392 с.

Обзор, 1897 – *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1894 г.* Ташкент, 1897. 141 с.

- Обзор, 1910 – *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г.* Ташкент, 1910. 69 с.
- Обзор, 1912 – *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 г.* Ташкент, 1911; за 1911 г. Ташкент, 1912.
- Официальный, 1900 – *Официальный отчет Сыр-Дарьинского генерал-губернатора за 1888 г.* Ташкент, 1900.
- Очерк, 1869 – *Очерк внутренней торговли Киргизской степи // Туркестанский сборник.* Т.5. СПб., 1869. С. 262-336.
- Петровский, 1873 – *Петровский Н.Ф.* Материалы для торговой статистики Туркестанского края. Ташкент, 1873. 91 с.
- Погожев, 1906 – *Погожев А.В.* Учет численности и состава рабочих в России. СПб., 1906. 224 с.
- Серебрянный, 1930 – *Серебрянный М.М.* Географический историко-экономический очерк. Чимкент, 1930.
- Скворцов, 1910 – *Скворцов А.* Кустарные промыслы. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Ташкент, т.4. 1910. 208 с.
- Смирнов, 1887 – *Смирнов Е.* Сыр-Дарьинская область. СПб., 1887. 356 с.
- Средняя, 1895 – *Средняя Азия, Альманах Научно-литературный сборник с календарем на 1896 г.* Ташкент, 1895. 336 с.
- Сулейменов, 1963 – *Сулейменов Б.С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX вв. Алматы, 1963. 410 с.
- Турсунов, 1962 – *Турсунов Х.* Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1962. 428 с.
- Янушкевич, 1965 – *Янушкевич А.* Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алма-Ата, 1965. 267 с.

References

- Adres, 1910 – *Adres-spravochnik Turkestanskogo kraia za 1910 g.* [Address directory of the Turkestan region for 1910]. Tashkent. 1910. 380 p. [in Russian]
- Asylbekov, 1968 – *Asylbekov M.H.* Razvitie seti zheleznih dorog Kazahstana v konce XIX nachalo XX vv. Kazakhstan v kanun Oktyabrya [Development of the railway network of Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries. Kazakhstan on the eve of October]. Almaty. 1968. Pp. 149-176. [in Russian]
- Dil'muhamedov, 1963 – *Dil'muhamedov E.D., Malikov F.* Ocherki istorii rabocheho klassa dorevolucionnogo Kazahstana: Vtoraya polovina XIX-nachalo XX vekov [Essays on the history of the working class of pre-revolutionary Kazakhstan: Second half of the 19th - early 20th centuries]. AN KazSSR Institut istorii, arheologii i etnografii im. C.C. Valihanova. Alma-ata: Izdat. AN Kaz SSR. 1963. 271 p. [in Russian]
- Dobromyslov, 1912 – *Dobromyslov A.I.* Goroda Syrdar'inskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-ata i Chimkent [Cities of the Syrdarya region. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-ata and Chimkent]. Tashkent. 161 p. [in Russian]
- Galuzo, 1965 – *Galuzo P.G.* Agrarnye otnosheniya na yuge Kazahstana v 1867-1914 gg. [Agrarian relations in the south of Kazakhstan in 1867-1914]. Almaty: Nauka. 1965. 345 p. [in Russian]
- Gejer, 1909 – *Gejer I.I.* Turkestan [Turkestan]. Tashkent. 1909. 346 p. [in Russian]
- Kazakhstan, 1968 – *Kazakhstan v kanun Oktyabrya.* [Kazakhstan on the Eve of October]. Almaty. 1968. 284 p. [in Russian]
- Maev, 1874 – *Maev P.* Aziatskii Tashkent [Asian Tashkent]. V kn.: Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraia. Vyp. 4. SPb., 1874. [in Russian]
- Marks – *Marks K., Engel's F.* Ekonomicheskie rukopisi 1857-1859 godov [Economic manuscripts of 1857-1859]. Soch. T.46. [in Russian]
- Obzor, 1887 – *Obzor Syr-Dar'inskoi oblasti za 1886 g.* [Review of the Syr Darya region for 1886]. Tashkent. 1887. 392 p. [in Russian]
- Obzor, 1897 – *Obzor Syr-Dar'inskoi oblasti za 1894 g.* [Review of the Syr Darya Region for 1894]. Tashkent. 1897. 141 p. [in Russian]
- Obzor, 1910 – *Obzor Syr-Dar'inskoi oblasti za 1908 g.* [Review of the Syr Darya Region for 1908]. Tashkent. 1910. 69 p. [in Russian]
- Obzor, 1912 – *Obzor Syr-Dar'inskoi oblasti za 1910 g.* [Review of the Syr Darya region for 1910]. Tashkent, 1911; za 1911 g. Tashkent, 1912. [in Russian]
- Oficial'nyi, 1900 – *Oficial'nyi otchet Syr-Dar'inskogo general-gubernatora za 1888 g.* [Official Report of the Syr Darya Governor-General for 1888]. Tashkent. 1900. [in Russian]
- Petrovski, 1873 – *Petrovski N.F.* Materialy dlya torgovoj statistiki Turkestanskogo kraia [Materials for trade statistics of Turkestan region]. Tashkent. 1873. 91 p. [in Russian]
- Pogozhev, 1906 – *Pogozhev A.V.* Uchet chislennosti i sostava rabochih v Rossii [Accounting for the Number and Composition of Workers in Russia]. SPb., 1906. 224 p. [in Russian]
- Qaliev, 1980 – *Qaliev Y., Şildebaev E.* Daria jağasyndağy qala [A city by the river]. Almaty: Qazaqstan. 1980. 96 p. [in Kazakh]

- Serebryannyi, 1930 – *Serebryannyi M.M.* Geograficheskii istoriko-ekonomicheskii ocherk [Geographical historical-economic essay]. Chimkent. 1930. [in Russian]
- Skvorcov, 1910 – *Skvorcov A.* Kustarnye promysli. Sbornik materialov dlya statistiki Syr-Dar'inskoi oblasti [Handicrafts. Collection of Materials for Statistics of the Syr Darya Region]. Tashkent. t.4. 1910. 208 p. [in Russian]
- Smirnov, 1887 – *Smirnov E.* Syr-Dar'inskaya oblast' [Syr Darya region]. SPb., 1887. 356 p. [in Russian]
- Srednyaya, 1895 – *Srednyaya Aziya*, Al'manah Nauchno-literaturnyi sbornik s kalendarem na 1896 g. [Central Asia, Almanac Scientific and literary collection with a calendar for 1896]. Tashkent. 1895. 336 p. [in Russian]
- Suleimenov, 1963 – *Sulejmenov B.S.* Agrarnyi vopros v Kazahstane poslednei treti XIX – nachala XX vv. [The agrarian question in Kazakhstan in the last third of the 19th – early 20th centuries]. Almaty. 1963. 410 p. [in Russian]
- Turkestantskii, 1869 – Ocherk vnutrennoi torgovli Kirgizskoi stepi. Turkestantskii sbornik [Essay on the internal trade of the Kirghiz steppe. Turkestan collection]. T. 5. SPb., 1869. 336 p. [in Russian]
- Tursunov, 1962 – *Tursunov H.* Vosstanie 1916 goda v Srednej Azii i Kazahstana [The 1916 Uprising in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent. 1962. 428 p. [in Russian]
- Vostrov, 1968 – *Vostrov V., Mukanov M.S.* Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazahov (konec XIX – nachalo XX vv.) [Tribal composition and settlement of Kazakhs (late 19th – early 20th centuries)]. Almaty. 1968. 254 p. [in Russian]
- Yanushkevich, 1965 – *Yanushkevich A.* Dnevnik i pis'ma iz putishestviya po kazahskim step'yam [Diaries and letters from a journey through the Kazakh steppes]. Alma-Ata. 1965. 267 p. [in Russian]
- Zaorskaya, 1915 – *Zaorskaya V., Aleksandr K.* Promyshlennye zavedeniya Turkestantskogo kraia [Industrial establishments of the Turkestan region]. Peterburg. 1915. 557 p. [in Russian]

СОДЕРЖАНИЕ

ОТАН ТАРИХЫ № 28 (3). 2025

Ainur Dauletovna Zhuandykova, Kuanysh Aldabergenovich Iskakov

THE HISTORY OF KAZAKH MIGRATION TO IRAN: CAUSES, STAGES AND CONSEQUENCES.....553

Burkitbay Gelmanuly Ayagan

ON THE HISTORY OF THE TRANSLATION OF "THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS" BY S.A. KOZIN.....563

Makhabbat M. Kozybayeva

SOCIAL AND LEGAL ASPECTS OF DISENFRANCHISEMENT IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S–1930S.....573

Nazym Amanzholova, Aliya Oskembay, Kenzhegul Tergembay

YOUTUBE AS A PLATFORM FOR THE REPRESENTATION OF OTYNSHY ALZHANOV: INTERPRETATIONS AND PUBLIC ENGAGEMENT IN DIGITAL MEDIA.....591

Ziyabek E. Kabuldinov, Olzhas B. Kuanbay, Ualikhan S. Ibraev

JAPANESE HISTORIOGRAPHY FROM ANCIENT TIMES TO 1912: EVOLUTION OF HISTORICAL THOUGHT AND SOURCES.....601

Oraz Sapashevich Sapashev, Samat Kairollaevich Samashev

THE TRADITION OF CONTINUITY IN STATE STANDARDS AND WEAPONRY AMONG THE SAKA, XIONGNU, AND TURKS.....617

Toraigyrov Erzhan Muratovich, Bakirova Zhansaya Bazaralyevna

DEVELOPMENT OF EDUCATION AND ENLIGHTENMENT IN THE PRIIRTYSH REGION FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE 1920S.....638

Zauresh Galimzhanovna Saktaganova, Tolkynay Kuandykzy Sakabay

FOOD AND FINANCIAL ASSISTANCE MEASURES FOR DESTITUTE CHILDREN DURING THE FAMINE OF THE 1930S (ON THE EXAMPLE OF CENTRAL KAZAKHSTAN).....650

Абдукаюм Абдукадиров

УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ТУРКЕСТАНЕ И ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА (1917–1924 гг.).....660

Айгүл Молдалиқызы Сманова

ГЕНЕРАЛ В. СИКОРСКИЙДІҢ ЭМИГРАНТТЫҚ ҮКІМЕТІ: САЯСИ КЕЛБЕТІ МЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ.....669

Альбина Абеновна Максумова, Айнура Канатовна Кайруллина

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТАРШЕГО СУЛТАНА БАЯНАУЛЬСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА КАЗАНГАПА БИ САТЫБАЛДЫУЛЫ.....681

Сұлтан Хан Аққұлұлы Жүсіп, Сулушаш Рахимжановна Сарманова, Халил Борисович Маслов

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ИМПЕРАТОРЛЫҚ РЕСЕЙ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫНЫҢ БАТЫС-СІБІР БӨЛІМІ ҚҰРАМЫНДА ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....690

Ахметова Раушан Дюсенбековна, Қонбай Ерке

1930-ШЫ ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ БАЛАЛАР ТАҒДЫРЫ (БАТЫС ҚАЗАҚСТАН Өңірі мысалында).....705

Болат Сагидоллаұлы Жұмағұлов, Лесқали Базарғалиұлы Бердіғажин, Алдар Сәрсенұлы Сәрсенов

1931 ЖЫЛҒЫ МАУСЫМДАҒЫ БОСАҒА ШАЙҚАСЫ: ҰРЫС ТАКТИКАСЫ, ӘСКЕР КҮШІ.....719

Гульмира Усенбаевна Орынбаева

ЭТНОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА МЕЖДУ ПРИТЯЖЕНИЕМ «УХОДЯЩЕГО ПОЛЯ» И «КОЛХОЗНОЙ» ПОВЕСТКОЙ (2-я половина 40-х – 50-е гг. XX в.).....732

Дидар Бейсенғалиевна Касымова, Болат Кудайбергеноұлы, Алмас Каиргельдинович Кенжеғалин

ПИСЬМО 43 ИЗ КЕНТАУ В ЦК КП КАЗАХСТАНА: ОПЫТ АНАЛИЗА.....749

Динара Кайсаровна Сулейменова, Алпысбес Махсат Алпысбесұлы

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ХАНА ТОКТАМЫША В 1380-1395 ГОДАХ.....767

Еңлік Қабыкенқызы Абеуова, Анар Еркенқызы Кәрімова, Гүлфира Елубайқызы Отепова

Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ДАМУЫНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕГІ РЕЦЕНЗИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ (1940-1960 жж.).....777

Ерден Ерназарович Ибраев, Гульмира Келдыбаевна Нурушева, Жангельды Арсенович Шаукенов

МЕТОДОЛОГИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНСКОГО КИНЕМАТОГРАФА.....790

Жаксылық Муратович Сабитов

ШЫҒЫС ХАН ӘСКЕРІМЕН ШЫҒЫС ДЕШТІ ҚЫПШАҚТЫ 1210-1230-ЖЫЛДАРЫ ЖАУЛАП АЛУЫ.....801

Кенжебаев Габит Капезович, Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

СВЕТСКИЕ И МУСУЛЬМАНСКИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....812

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы, Абдулина АқсұңқарТұрсынқызы

ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР.....827

Нұрсан Әлімбай, Болат Құдайбергенұлы Смағұлов

РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІН АГРАРЛЫҚ ОТАРЛАУЫНЫҢ НЕГІЗГІ СУБЪЕКТИЛЕРІ. КРЕСТЬЯНДАРДЫҢ ЖЕТЕКШІ СУБЪЕКТИГЕ АЙНАЛУЫ (XVIII – 1917).....844

Өтеубай Қожасқұлы, Абусад Гафурұлы Асқар

XIX ғ. II-ЖАРТЫСЫ МЕН XX ғ. БАС КЕЗІНДЕГІ СЫРДАРІЯ ОБЛЫСЫНДАҒЫ САУДА МЕН ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУЫ.....881

Самал Сағнайқызы, Спатай Алтынбекович Сартаев, Салтанат Адыровна Нусупбаева

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И РЕПРЕССИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В XX ВЕКЕ.....895

Сейдехан Нұрмаханұлы Әлібек, Ержан Джаркинбаевич Пазиров, Асан Үсінов

«ҮЛКЕН ТЕРРОР» ЖЫЛДАРЫ ОҢТҮСТІКТЕ ҚЫЗМЕТ АТҚАРҒАН АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚУҒЫНДАЛУЫ АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМ БЕТТЕРІНДЕ.....907

Тимур Әкімханұлы Әпендиев, Нұржігіт Момынбекұлы Абдуқадыров, Мадина Анатольевна Ермаханова

ГЕРМАНИЯДАҒЫ ҚАЗІРГІ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ПРОБЛЕМАЛАР (1991-2024 жж.).....920

Токтабай Ахмет Уалханұлы

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИРРИГАЦИОННОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ЖЕТЫСУ И ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ.....936

Шолпан Аширалиевна Торгаутова, Гульжан Даулетбековна Сугирбаева, Женгиз Буяр

ДИНАМИКА ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX в. - 1924 г.....946

Эльмира Серікбайқызы Абдукамалова, Ақмарал Ғосманқызы Ибраева, Пердехан Бекмағанбетұлы Мұсырманқұл

«РАДЛОВ АЛЬБОМЫНДАҒЫ» ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРІНІСІ: МУЗЕЙЛІК АТРИБУЦИЯ МӘСЕЛІЛЕРІ.....965

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кезегіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.